

*Людмила Василівна ЯСНОВСЬКА,
доцент кафедри історії та археології України
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т. Г. Шевченка,
кандидат історичних наук (м. Чернігів)*

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто історико-археологічну діяльність Т. Г. Шевченка на Чернігівщині під час другого відрядження на Лівобережну Україну (грудень 1845 – квітень 1846 рр.). Кобзарем було описано давньоруські старожитності Чернігова, зроблені замальовки Седневських курганів.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Археографічна комісія, археологія, Чернігів, Листвен, городище, курган.

Article deals with T.G.Shevchenko historical and archaeological activity in Chernigiv region during the second business trip to the Left-Bank Ukraine (December 1845 – April 1846). Kobzar described Old Russian antiquities in Chernihiv. He did sketches of Sedniv's barrows.

Key words: T. G. Shevchenko, Archeografichna commission, archaeology, Chernihiv, Lystven, ancient settlement, barrow.

В статье анализируется историко-археологическая деятельность Т. Г. Шевченко на Черниговщине во время второй командировки на Левобережную Украину (декабрь 1845 – апрель 1846 г.). Кобзарем было описано древнерусские древности Чернигова, сделаны зарисовки Седневских курганов.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, Археографическая комиссия, археология, Чернигов, Листвен, городище, курган.

Історико-археологічна діяльність Т. Г. Шевченка тісно пов'язана з його літературно-художньою спадщиною та припадає переважно на період його служби у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів у Києві. Цьому сприяла зацікавленість поета рідною історією, прагнення «розговорити» німих свідків давнини: могили, кургани, руїни храмів, монастирів, рештки укріплень, оборонних валів тощо.

Глибокий інтерес до минувшини посприяв долученню Кобзаря до дослідження археологічної спадщини України, зокрема й давньоруських старожитностей Чернігівщини.

Говорячи про археологію того часу, слід визнати, що вона ще не володіла науковими методами досліджень, а мала переважно антикварний характер. Так сам Т. Г. Шевченко у «Щоденнику» назвав себе людиною з «антикварскою любознательністю», яка цікавиться старожитностями [15, с. 81]. Основною метою розкопок, яку ставили перед собою численні ентузіасти, був пошук «скарбів». Особливо постраждали від такого «дослідження» стародавні кургани, в яких, за народними легендами, ховалися незліченні багатства.

У 40–50-х рр. ХІХ ст. дослідники не мали у своєму розпорядженні навіть приблизних еталонів для вивчення археологічних старожитностей [2, с. 3; 3, с. 38].

Стародавні кургани, розкидані практично по всій території України, залишки оборонних споруд-городищ, майдани, так звані Змієві вали не могли не привернути увагу небайдужої до старовини людини, але сказати щось певне про їх походження на тоді не міг ніхто. Відчувалася нагальна потреба у зіставленні археологічного матеріалу з даними писемних джерел. Відтак, у 1840 р. була здійснена спроба об'єднати Тимчасовий комітет по розшуку старожитностей Києва з Археографічною комісією у Петербурзі. Проте столичні археографи з різних причин відхилили пропозицію киян [5, с. 36].

За часів Миколи І давньоруські старожитності стали об'єктом і знаряддям політики. Їм було відведене важливе місце в ідеологічному обґрунтуванні офіційної доктрини державної влади, що втілювала в собі «самодержавство, православ'я, народність» [3, с. 39; 4, с. 24]. Відтак, історичні студії опиняються у полі зору місцевих урядовців.

У 1843 р. при канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова з дозволу Миколи І була створена Тимчасова комісія для розгляду давніх актів [5, с. 37]. Нова наукова установа сприймалася владою як офіційна структура у системі Міністерства внутрішніх справ, своєрідний ідеологічний придатак апарату управління Південно-Західного краю Російської імперії. Хоча головне завдання комісії полягало у збиранні, опра-

цюванні, систематизації та підготовці до видання архівних матеріалів, її співробітники досліджували також пам'ятки історії та археології [5, с. 38].

Перебуваючи в Києві, Тарас Шевченко потрапив до атмосфери посиленої зацікавленості історією та археологією в середовищі місцевої інтелігенції. Про дух пошуку, що панував у місті, один із сучасників зазначав: «...історія та археологія справді були модними науками в Києві... Всі кинулись навипередки шукати в краї пам'яток старовини» [13, с. 54]. Інтерес до пам'яток старовини підсилювала діяльність Археографічної комісії, що займалася збиранням старовинних рукописів, актів, предметів старовини, нумізматичного та сфрагістичного матеріалу.

У травні 1845 р. Д. Г. Бібіков домігся ліквідації Тимчасового комітету для розшуків старожитностей і передачі його функцій Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів [3, с. 40]. Для проведення розкопок було залучено професора Київського університету Св. Володимира М. Д. Іванишева, якого М. О. Максимович називав «генералом від археології» [5, с. 58]. Йшлося передусім про реєстрацію та систематизацію археологічних старожитностей, що своїми наземними ознаками (земляними спорудами або залишками будівель) привертали увагу фахівців та аматорів.

Саме у цей час із Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів починає співробітничати Т. Г. Шевченко. Старожитностями він зацікавився ще в Петербурзькій Академії мистецтв під керівництвом одного з фундаторів російської археології О. М. Оленіна [9, с. 24]. Працюючи над серією офортів «Живописная Украина», Т. Г. Шевченко у 1843–1844 рр. створив низку малюнків, на яких були зображені краєвиди історичних місць, старовинні храми, замки й археологічні об'єкти. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів потребувала співробітника, здатного за відсутності фотографічного обладнання — замалювати їх. Протягом 1845–1846 рр. Т. Г. Шевченко здійснив три досить тривалі поїздки до різних регіонів України [3, с. 40].

Другу наукову подорож на Полтавщину та Чернігівщину Т. Г. Шевченко здійснив у грудні 1845 – квітні 1846 р. [3, с. 43; 6, с. 95]. Від Київської археографічної комісії він 28 листопада 1845 р. одержав подорожну та гроші на витрати

(150 крб.) на час поїздки з метою опису пам'яток старовини та збирання пам'яток народної творчості [13, с. 72]. Тарас Григорович виїхав із Києва після зарахування його штатним співробітником і першим пунктом огляду були старожитності Переяслава та його околиць. Перебуваючи на Полтавщині, поет захворів і лише на початку січня 1846 р. зміг продовжити подорож. 12 січня він завітав у с. Мойсівку Пирятинського повіту на Полтавщині на іменини поміщиці Т. Г. Волховської і там зустрівся зі своїми давніми друзями: поетом-романтиком В. М. Забілою, істориком, письменником і етнографом М. А. Маркевичем, братами В. О. та П. О. Закревськими та ін.

У другій половині січня 1846 р. Т. Г. Шевченко приїхав у с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині до знайомого письменника О. С. Афанасьєва-Чужбинського. «Якось несподівано, — згадував останній, — заїхав він до мене перед масляною — блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському повіті. Під час хвороби Шевченко написав багато віршів. Цього й останнього разу він заїхав до мене в Ісківці з метою запросити мене супроводжувати його по Малоросії: він мав намір перемальовувати старовинні речі по церквах та монастирях, а для мене будь-яке подорожування стало необхідністю. Цього разу ми збиралися їхати ненадовго в Чернігів, а звідти у Київ» [1, с. 95]. Незабаром Т. Г. Шевченко та О. С. Афанасьєв-Чужбинський виїхали через Лубни, Прилуки та Ніжин до Чернігова.

Тривалий час єдиним свідченням археологічних досліджень Т. Г. Шевченка були замальовки пам'яток архітектури й окремих речей, а також згадки у літературних творах, аж поки автограф археологічних нотатків («Археологічних записок») не був виявлений у архіві Департаменту поліції у Петербурзі [10, с. 89].

Історичні пам'ятки Чернігова давно привертали увагу Т. Г. Шевченка. У першій половині лютого 1846 р. він зі своїм попутником прибув до міста над зачарованою Десною. Від місцевого духовенства поет отримав дозвіл на змалювання церков, огляд старожитностей монастирів. У Чернігові він затримався на досить тривалий час. «Треба ж було такому

трапитись, — писав О. С. Афанасьєв-Чужбинський, — що в Чернігові, по-перше, знайшлося досить пам'яток старовини, які треба було змалювати, по-друге, Т. Г. Шевченка попросили зробити кілька портретів» [1, с. 98]. Він користувався повагою серед місцевої інтелігенції та зустрічався з нею на літературних вечорах.

Увагу Т. Г. Шевченка привернули передусім стародавні укріплення та пам'ятки давньоруської архітектури. Одержавши дозвіл чернігівського архієпископа Павла на обстеження храмів, він детально описав їх, а також церковне начиння в історико-археологічних нотатках під назвою «Археологические заметки» [15, с. 217–219].

Відвідавши найдавнішу укріплену частину Чернігова — дитинець, Т. Г. Шевченко зазначив: «В цитадели древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к которому времени они относятся — неизвестно, — такие же пушки есть и в Городне» [15, с. 217]. Зауважимо, що на тоді залишків давньоруських укріплень Чернігова вже не існувало — на початку ХІХ ст., у процесі перепланування міста, вали та рови були знівельовані та перетворилися у бульвари.

Особливий інтерес у Т. Г. Шевченка викликала найдавніша архітектурна пам'ятка Чернігова — Спаський собор: «Храм Спаса заложен Мстиславом Удалим, между 1026 и 1036 годами достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240, простоял в запустении 436 лет, то есть до 1675 года, и возобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским; внутри храма ничего не осталось, кроме двух букв Q и I, вероятно, была надпись, которая во время обновления заложена кирпичом» [15, с. 217]. Слід зазначити, що Т. Г. Шевченко припустився окремих помилок, зокрема, назвав засновника Спаського собору Мстислава Хороброго Удалим і датував руйнацію міста 1240 р. Насправді монголо-татари захопили Чернігів у 1239 р.

Т. Г. Шевченко навів інформацію про те, що «при копаннии фундамента для колокольни, в нескольких шагах от храма Спаса, найдены два серебряных идола, из которых, по воле гетьмана Мазепы, сделаны царские врата, с над-

писью внизу 1702 года оные врата наданы в теплую Борисо-Глебскую церковь» [15, с. 217]. Остання, на думку Т. Г. Шевченка, була «построена в 1123 году Черниговским князем Давидом Святославичем». Як свідчать сучасні дослідники, Борисоглібський собор справді був зведений між 1115 та 1123 рр. й уособлював кращі традиції чернігівської архітектурної школи XII–XIII ст. [11, с. 41]. Т. Г. Шевченко також одним із перших звернув увагу на збереженість давньоруських конструкцій цієї пам'ятки, що буде підтверджено дослідженнями М. М. Говденко та В. М. Холостенка протягом 50–60-х рр. XX ст. [14]. Окрім того, він зазначив, що «архиепископ Лазарь Баранович обновил и освятил церковь и в 1693 погребен в ней. Феодосий Углицкий, почитаемый святым тоже, архиерей Черниговский, погребен 1695, в той же церкви» [15, с. 217].

Спираючись на фольклорну традицію, Т. Г. Шевченко за нотував, що Успенський собор Єлецького монастиря був побудований «в 1060 году князем Святославом Ярославичем». Згодом «церковь и монастырь были розорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены: кроме стен, ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря» [15, с. 218].

Не залишився без уваги «против означеного монастыря в саду курган», а «предание говорит, что еще до христианства там погребена княжна Чорна — или Цорна» [15, с. 218], від імені якої, за однією з легенд, виводять назву міста. Слід відзначити, що на той час на території Чернігова було багато давньоруських курганів кінця I тис. н. е., найбільші насипи яких легенди пов'язують із похованнями князів і княгинь. Саме до них належить Чорна могила та курган княжни Чорни. Можливо, ці кургани, що розташовувалися поруч, входили до складу одного з давньоруських могильників на території міста. Скоріше за все, Т. Г. Шевченко описав саме курган Чорна могила, який справді знаходиться поблизу Єлецького монастиря. Такої думки, зокрема, дотримувалися М. Ю. Брайчевський, Г. М. Шовкопляс та І. Г. Шовкопляс [3, с. 44; 18, с. 48].

Т. Г. Шевченко не побачив у значно перебудованій П'ятницькій церкві ознак пам'ятки давньоруської архітектури. Він зазначив, що «церковь Св. Праскевы, име-

нуемой Пятницею, коей построение относят ко временам владычества поляков. Кем и когда построена — неизвестно» [15, с. 218]. Принагідно Т. Г. Шевченко згадав про Іллінську церкву XII ст. та Антонієві печери: «При Иллинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера, вырыта святым Антонием, где он скрывался от киевского князя Изяслава» [15, с. 218].

У своїх «Археологических заметках» Т. Г. Шевченко навів також окремі відомості про події та пам'ятки XVII ст. (будинок П. Полуботка, Троїцький собор, захоплення Чернігова Горностаєм у 1611 р. та ін.) [15, с. 219]. Цікаво, що церковне начиння він замалював із усіма деталями та окремо занотував написи на ньому (потир із церкви у с. Мохнатин, енкалпійон і трапезна чаша Густинського монастиря) [15, с. 94].

Окрім того, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», Т. Г. Шевченко, описуючи городище біля Лисянки, порівнює його з городищем на Чернігівщині, згадавши про «небольшое земляное четырехугольное укрепление. Точно такой формы и величины, как на поле около Листвена, близ Чернигова, где Мстислав Удалой резался с единокровным братом своим Ярославом — с тою разницею, что лиственское укрепление засеваается хлебом, а в этом забытом историей бастионе догадливый хозяин сложил в скирды собранный с поля хлеб» [16, с. 265–266]. Це порівняння спало авторові на думку, коли він пригадав свої враження від старожитностей Чернігівщини. Городище біля с. Великий Листвен (нині — Городнянського району Чернігівської області), про яке йдеться у цьому фрагменті, довгий час вважалося літописним Лиственом. Такої думки дотримувались історики й археологи протягом XIX – першої половини XX ст. Лише на початку 80-х рр. XX ст. В. П. Коваленко та О. В. Шекун, провівши розкопки археологічних комплексів біля сіл Великий Листвен Городнянського р-ну та Малий Листвен Ріпкинського району, змінили локалізацію літописного Листвена [8]. Крім того, Т. Г. Шевченко згадав також кургани поблизу села: «...за двумя большими курганами открылось еще несколько могил меньшего размера» [16, с. 265].

У мистецькій спадщині Т. Г. Шевченка, наявні також малюнки археологічних пам'яток Седнева — акварелі «Коло Седнева» з високим курганом на передньому плані

й «Чумаки серед могил» [17, №№ 135–136]. Завдяки цим малюнкам Т. Г. Шевченка можна скласти уявлення про вигляд курганного некрополя давньоруського Сновська до розкопок Д. Я. Самоквасова у 70-х рр. ХІХ ст.

Археологічні, етнографічні та фольклористичні дослідження Т. Г. Шевченка збагатили історичну спадщину України, сприяли посиленню інтересу до пам'яток історії та культури. На жаль, значна частина наукової спадщини Кобзаря не дійшла до нашого часу: вона була втрачена під час його арешту та заслання [12, с. 54]. Скоріш за все, саме серед паперів, що плили деснянськими водами, були і замальовки давньоруських старожитностей Чернігова.

Тарас Шевченко зробив неабиякий внесок у дослідження старожитностей і вивчення української історії. Під час експедицій Кобзар робив нотатки та замальовки, що згодом стали джерелами для дослідження істориків. У «Щоденнику» він визначив своє ставлення до археології, де записав: «Я люблю археологию, я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний» [15, с. 84].

1. *Афанасьев-Чужбинский О. С.* Спомини про Т. Г. Шевченка [Текст] / О. С. Афанасьев-Чужбинский // Спогади про Тараса Шевченка / [Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка ; передм. В. Є. Шубравського. – К. : Дніпро, 1982. – С. 89–107.
2. *Брайчевская А. Т.* Шевченко и археологическая наука [Текст] / А. Т. Браичевская // СА. – 1964. – № 3. – С. 3–7.
3. *Брайчевський М. Ю.* Шевченко та археологія [Текст] / М. Ю. Браичевський // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 39–45.
4. *Грицак Я.* Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття [Текст] / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 345 с.
5. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921 : нарис історії і діяльності [Текст] / О. І. Журба. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.
6. *Иванцов И.* Т. Г. Шевченко – историк-археолог [Текст] / И. Иванцов // Истор. журнал. – 1939. – № 4. – С. 95–101.
7. *Иванцов И. О.* Т. Г. Шевченко і археологія [Текст] / І. О. Іванцов // Пам'яті Т. Г. Шевченка : зб. ст. до 125-ліття з дня народ. 1814–1939. – К. : Академія наук УРСР, 1939. – С. 551–582.
8. *Коваленко В. П.* Летописный Листвен (к вопросу о локализации) [Текст] / В. П. Коваленко, А. В. Шекун // Совет. археология. – 1984. – № 4. – С. 62–74.
9. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну [Текст] / П. Курінний. – Полтава : Криниця, 1994. – 140 с.

10. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери [Текст] / М. Новицький // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 89.
11. Раппопорт П. А. Чернигово-Северская земля [Текст] / П. А. Раппопорт // Свод археологических источников / [под ред. акад. Б. А. Рыбакова]. Е1–47 : Русская архитектура X – XIII вв. : каталог памятников. – Л. : Наука, 1982. – С. 39–48.
12. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) [Текст] / Г. Я. Сергієнко // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 3. – С. 43–54.
13. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 [Текст] / [За ред. Є. П. Кирилюка. – К., 1982. – 432 с.
14. Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове [Текст] / Н. В. Холостенко // Совет. археология. – 1967. – № 2. – С. 189–212.
15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. [Текст] / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Буквар Южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.
16. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. [Текст] / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4 : Повісті. – 600 с.
17. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 10 т. / [відп. ред. В. І. Касіян]. – К. : В-во Академії наук УРСР, 1961. – Т. 7 : Живопис, графіка. 1830–1847. – Кн. 1. – XVI с. + 153 іл. + 64 с.
18. Шовкопляс Г. М. За покликом серця [Текст] : пам'ятки історії та культури в житті та творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. – К., 1990. – 167 с.

Давньоруські старожитності Чернігівщини у творчій спадщині Т. Г. Шевченка.

Ясновська Л. В., доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – К., 2014. – Вип. 11. – С. 201–210.

У статті розглянуто історико-археологічну діяльність Т. Г. Шевченка на Чернігівщині під час другого відрядження на Лівобережну Україну (грудень 1845 – квітень 1846 рр.). Кобзарем було описано давньоруські старожитності Чернігова, зроблені замальовки Седневських курганів. Дослідження історико-археологічної діяльності та художньої творчості Т. Г. Шевченка показало, що він все своє життя цікавився пам'ятками давнини, брав участь у їх науковому вивченні. Зроблені письменником описи історичних пам'яток в «Археологічних замітках», «Щоденнику» та багатьох художніх творах становлять значну цінність для огляду давньоруської спадщини Чернігівщини і ще далеко не повністю використані в історичній та археологічній науках.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, археологія, Археографічна комісія, Чернігів, Листвен, городище, курган.

Old Russian antiquities of Chernihiv region in T.G.Shevchenko's heritage.

Jasnovskaja L. Associate Professor of History and Archaeology Ukraine Chernihiv National Pedagogical University named after Taras Shevchenko, Ph.D. (Chernigov).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – К., 2014. – Vol. 11. – P. 201–210.

Article deals with T.G.Shevchenko historical and archaeological activity in Chernigiv region during the second business trip to the Left-Bank Ukraine (December 1845 – April 1846). Kobzar described Old Russian antiquities in Chernihiv. He did sketches of Sedniv's barrows. Research of T. G. Shevchenko's historical, archaeological and art activity showed that all his life he was interested in ancient monuments and took part in their scientific studying. Writer's descriptions of historical monuments in "Archaeological notes", "Diary" and in a lot of compositions make great importance for presentation of Old Russian antiquities of Chernihiv region. And still they aren't completely used in historical and archaeological literature.

Key words: T. G. Shevchenko, Archeografichna commission, archaeology, Chernihiv, Lystven, ancient settlement, barrow.

Древнерусские древности Черниговщины в творческом наследии Т.Г. Шевченко.

Ясновская Л. В. доцент кафедры истории и археологии Украины Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченко, кандидат исторических наук (г. Чернигов).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – К., 2014. – Вып. 11. – С. 201–210.

В статье анализируется историко-археологическая деятельность Т. Г. Шевченко на Черниговщине во время второй командировки на Левобережную Украину (декабрь 1845 – апрель 1846). Кобзарем были описаны древнерусские древности Чернигова, сделаны зарисовки Седневских курганов. Исследование историко-археологической деятельности и художественного творчества Т. Г. Шевченко показало, что он всю жизнь интересовался памятниками старины, участвовал в их научном изучении. Созданные писателем описания исторических памятников в «Археологических заметках», «Дневнике» и многих художественных произведениях составляют значительную ценность для рассмотрения древнерусского наследия Черниговщины и еще далеко не полностью использованы в исторической и археологической науках.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, Археографическая комиссия, археология, Чернигов, Листвен, городище, курган.